

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 13.01.2018 ✓Accepted/Kabul: 16.04.2018

DOI: 10.30794/pausbed.426022

Araştırma Makalesi/ Research Article

Aybudak, U. (2018). "Asabiye Kavramı Işığında Türklerin Süfîleşmesi Ve Tarikatlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 33, Denizli, s.363-370.

ASABIYE KAVRAMI IŞIĞINDA TÜRKLERİN SÜFİLEŞMESİ VE TARİKATLAR

Utku AYBUDAK*

Özet

Türklerin İslamiyet'i kabulü, hem İslam hem de Dünya tarihi açısından son derece önemli sonuçları olan bir gelişmedir. Orta Asya'nın göçebe ve savaşkan halkı, Müslüman olduktan sonra tarihi etkileyecek devletler kurmuşlardır. Bu çalışmada Türklerin Müslüman olma süreci üzerinde durulacaktır. Bölge insanının İslamiyet öncesi inançları, bu inançlardaki mistik öğelerin İslamlaşma sürecine ve biçimine etkileri değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede İbn Haldun'un asabiye kavramı analiz verisi olarak ele alınacaktır. İslam öncesi ve İslam sonrası dini durumun, geliştirilmesi muhtemel boylar üstü bir asabiye inancı açısından işlevselliği ve sürdürülebilirliği mukayeseli şekilde tartışılacaktır. Aynı zamanda Türklerin Sünnilik ve sufilik ekseninde İslamlaşmasının, yöneldikleri mülke etkisine de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler:Şamanizm, Türkler, İslamlaşma, Tarikat, Asabiye.

TURKISH SUFIZATION AND RELIGIOUS ORDERS IN THE RISE OF THE ASABIYYAH

Abstract

Acceptance of Islam by the Turks is an event that has very important consequences for both world and Islam history. Nomad and warrior people of Middle Asia founded states which would affect the history after they accepted Islam. This paper will focus on the process of Islamization of Turks. It will be viewed that pre Islamic beliefs of people of the region, and the effects of the mystical elements in these beliefs to the Islamization process and shape. At this view, İbn Haldun's asabiyyah will be discussed as review data. The functionality and maintainability of the pre-Islamic and post-Islamic religious situation, in terms of probable evolving of high clan asabiyyah belief, will be comparatively analyzed. At the same time the effect of the Islamisation of Turks at the axis of sunnism and sufism on their trend of government will also be mentioned.

Key Words: Shamanism, Turks, Islamization, Religious Order, Asabiyyah.

GİRİŞ

Türklerin ve bölgedeki diğer göçer kavimlerin İslamlaşma süreci ülkemiz yazınında uzun süre politik-entelektüel bir çekişmenin konusunu teşkil etmiştir. Türklerin İslam öncesi toplumsal özellikleri dolayısıyla kolayca, herhangi bir çatışma yaşanmadan İslam'a geçtiğini savunanlar ile Arap ordularının Maveraünnehir bölgesine yaptıkları istila ve katliam dolu akınlar neticesinde aslında kılıç zoruyla İslam'ın kabul edildiğini savunanlar söz konusu entelektüel çekişmenin iki ucunu yansıtmaktadır. Bu tutum alma tarihi gerçeklerden daha çok günümüz ideolojik kamplaşmaları ışığında gerçekleşmektedir. Bir taraf sanki hiç kan akıtılmamış, herhangi bir savaş yaşanmamış ve Şamanist Türkler tamamen kendi iradeleriyle İslam'a geçmiş gibi bir tarih okuması yaparken; diğer taraf ise din değişimi gibi tamamen bireysel ve maneviyatla ilgili bir hususun tamamen kılıç zoru ile gerçekleştiğini

*Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, UŞAK.
e-posta:utku.aybudak@usak.edu.tr (orcid.org/0000-0003-1859-5770)

iddia etmektedir. Bu çekişmenin, Türkologların araştırmaları ve görece daha objektif çalışmalar ışığında belli bir denge noktasına geldiği söylenebilir. İslam'ın kabulünde -özellikle yönetici ailelerin direncinin kırılmasında-savaşların rolü büyükse de; toplumun İslamlaşmasının genel olarak bir tebliğ (misyoner) faaliyeti neticesinde olduğu söylenebilir. Türklerin İslamlaşması hususundaki akademik çalışmalara bakıldığında ağırlığın daha çok Arap devletlerine yöneldiği görülmektedir. Genel olarak İslam'ı kabul eden veya esir olarak ele geçirilen savaşçı Türklerin, İslam devleti özellikle de Abbasi devleti tarafından kullanılması ve köle yahut en iyi ihtimalle paralı asker konumunda bulunan *Memlûklerin* ise zamanla Maveraünnehir'in Arap yarımadası tarafında kalkıştıkları isyanlar ve ele geçirdikleri mülk¹ neticesinde İslam tarihinin aldığı yönelişe dikkat çekilmektedir. İlk Müslüman Türkler meselesi genel olarak Arap diyarlarındaki Türklerin faaliyeti çerçevesinde işlenmektedir. Bu çalışmada Maveraünnehir'in Asya tarafı mercek altına alınacak ve Türklerin İslam'a geçişte seçtikleri yolun nesnel sebepleri İbn Haldun'un asabiye kavramı ışığında göz önüne çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu hedefe ulaşmaya çalışırken de bölgenin İslamiyet öncesi dini ve toplumsal durumu önemli bir veri olarak kullanılacaktır.

Türklerin İslam'a geçişte tercih ettikleri yol, daha sonra uzanacakları mülk ile ilişki biçimini de etkilemiştir. Bilindiği gibi Türkler Müslüman olduktan sonra Emevi yahut Abbasi mülküne belli oranda ve hiyerarşide bütünleşen bir etnik unsur olarak kalmamışlardır. Aksine, tarih kitaplarında münferit olarak yer alan büyük devletler kurulmuş ve dünya güç dengesinin önemli unsurlarını oluşturmuşlardır. Bu tarihi gerçeğin arkasında kitabi İslam tasavvuru yerine şifahi ve tasavvufi İslam'ın önderliğinde yumuşak bir inanç değişikliğinin de etkili olmuş olabileceği savunulmaktadır.

Tüm bu meselelerin anlaşılabilmesi için evvela Türklerdeki İslam öncesi dini durumun muhtevası ortaya konulmalıdır. "Tebaa hükümdarın dini üzerinedir" kuralının geçerli olmadığı bu toplumun dini hayatının temel olarak iki özelliği vardı; mistiklik ve çeşitlilik (Cahen 2008: 138). Literatürde bir din olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusunda tartışma olan Şamanizm, bölge inancının en temel unsurunu teşkil etmekteydi.

1. ŞAMANİZM VE ASABIYE

Bu noktada Şamanizm'in özelliklerinin nasıl olup da inançsal çeşitliliğe ve yoğun bir mistik dünya görüşüne yol açtığı öncelikli olarak izah edilmeli.

Şamanizm ve Şaman ayinleri kabileler arasında Şamanlar aracılığıyla yürütülmekteydi. Bugün dinler tarihinde doğaüstü olaylara kalkışan ve büyücülük, otacılık, şifacılık görevini yürüten karakterler bu kelime ile isimlendirilse de dar anlamda Şaman, Orta Asya'ya özgü bir dinsel olguyu ifade etmektedir (Elliade, 2006: 21). Bugün Şamanizm araştırmacıları tarafından vurgulanan en önemli nokta bu inanç sisteminin vecd üzerinden yürüyor olduğudur (Perrin 2001: 51). İnançın temel taşıyıcısı ve yayıcısı olan Şamanların standarttan uzak ve kendi sıkıntılarını -ki bu sıkıntılar çoğu Şamanizm araştırmacısına göre ruh hastalıklarıdır- bir şekilde iyileştirmiş yahut dengelemiş olmaları en önemli ortak özellikleridir (Elliade, 2006: 43-53). Babadan oğula geçen türleri istisna olarak var olmakla beraber Şamanlar esas olarak, gençliğinde tuhaf hareketler sergileyen, bol bol inzivaya çekilen ve mahiyetini kavrayamadığımız nöbetlere tutulan fakat daha sonra bir şekilde bu vaziyetini akli melekelerini tamamen kaybetmeden dengeleyen kişiler arasından seçilmektedir. Bir "usta"nın yanında çirak olarak kendini geliştiren Şaman, temel olarak dini fonksiyonunu belli ayinlerde vecde gelerek yani bir esrime vaziyeti ile icra eder. Bu durum da dinsel çeşitliliğin en temel açıklayıcısıdır zira dinler tarihinde vecd odaklı ilerleyen herhangi bir inanç sisteminin bozulmalara, sapmalara ve kişisel ve kabilesel farklılıklara en açık sistem olduğu bilinen bir durumdur (Elliade, 2006: 31). Şamanizmin ve Şamanların günlük hayatları düşünülecek olursa bu husus daha iyi kavranacaktır. Şaman, ayinden evvel çeşitli otlar ve bu otlardan elde ettiği buhur sayesinde bir kendinden geçme/esrime yaşamaktadır. Bu esrime/sarhoşluk/vecd halinde kendisine gelen görüntüler ve sesler ışığında dini liderliğini sürdürmektedir. Hal böyle olunca her şamanın trans halinde kabilesine verdiği komutların aynı olması beklenemez. Bu durum da kabileler arası dini birliği imkânsız hale getirmektedir. Gerçekten de eski Türk toplumunun dini hayatına baktığımızda inancın tek parça olmadığını ve zamana, mekana, topluluğa göre değişiklik gösterdiğini biliyoruz. Kurban, gök tanrı, ikincil tanrılar gibi temel meselelerde benzer temalar olmakla beraber uygulamada çeşitlilik olduğu anlaşılmaktadır (Roux, 1989: 111). Kurban ibadeti temel olarak at ile gerçekleştirilirken Bulgarların köpeği tercih etmesi, kimi kabilenin ölülerini gömerken kimilerinin yakmayı tercih etmesi bu durumun çok sayıdaki örneklerinden birisidir (Roux 1989: 113). Kendinden geçme deneyimleri üzerinden ilerleyen bu inanç sisteminin, bölgede her büyük kabilenin Şamanı olduğu düşünülürse (Elliade, 2006: 139) tek tipten çok uzak olduğu da anlaşılacaktır. Üstelik Türk ve Moğolların diğer dinlere son derece meraklı ve müsamahalı olduğu göz önüne alınırsa (Roux, 1989: 117) araştırmacıların bölgelerin inançsal durumu için eklektik teriminden yararlanması daha iyi anlaşılabilir. Bölge dinlerinin birbirine olan benzerliği (Roux, 2002: 1 Mülk kelimesi burada siyasi iktidar, devlet manasında kullanılmaktadır.

21) neticesinde tüm dinlerin gnostik ve mistik karakterde olması, dinlerin birbirine iyice karışmasına ve bu karışımın içindeki oranların da her kabile için farklı olmasına yol açmıştır (Şeker, 2011b: 151). Kimi kabilelerin inanç heybesinde Budizm daha ağır bir yer kaplarken kimi kabile ise panteizme daha yakındır. Bu durum da dinin standartlaşmasının önündeki büyük engellerden bir tanesidir. Büyük bir coğrafyada inancın tek tip olmaması, asabiye kavramının rehberliğinde, tarihi verileri de kullanmak kaydıyla bölgenin politik durumu hakkında bizi bazı noktalara götürmektedir.

İbn Haldun'un mukaddimesinin temel analiz verisi olan asabiye, devleti değil toplumu merkeze alarak yapılacak bir tarih okumasının anahtar kavramı olarak kurulmuştur. Müellifin eserinde kavramı farklı manalarda da kullanmasından ve tüm manaları şamil biçimde tanımlamamasından ötürü bugün dahi üzerinde anlaşılmalı bir tanım olmaktan uzak bir kavramdır. Asabiye üzerine gerçekleştirilen tüm çalışmalarda bu tanım zenginliğine de değinildiği görülmektedir. Çalışmanın ana amacı asabiye kavramını tanımlamak olmadığı için genel olarak asabiyeden: kandaş veya farklı bir bağ ile birbirine bağlı topluluğun herhangi bir harici olay karşısında, ilk anda olayın niteliğine bakmadan kolektif aksiyona geçmesi anlaşılacaktır (Hassan, 1977: 200). Tanımda iki önemli noktadan ilki asabiye kavramının bel kemiği olan kolektif aksiyon niteliğidir. Kolektif aksiyon, asabiyeye sahip topluluğun kendi üyesini her durum karşısında korumasını, arka çıkmasını ve bu toplam çaba neticesinde grubun hayatını devam ettirebilmesini ifade eder. İbn Haldun kandaş topluluklarda doğal olarak, herhangi bir çabaya muhtaç olmadan asabiyenin mevcut olduğunu söyler ve bunu da nesep asabiyesi olarak isimlendirir (Haldun, 2004: 170). Aşiretin, klanın, kabilenin vs. bir artı ürün üretmediği, sadece hayatta kalabilecek geçimliğe sahip olduğu durumda mahrumiyet sebebiyle mecburen var olan bir kavram olan nesep asabiyesi daha büyük bir insan grubuna intikal ettirildiğinde sebep asabiyesi adını alır. Asabiye kavramını daha büyük bir toplumsal birime aktarmanın temel muharriki ise müellife göre dindir. Sebep asabiyesine sahip olan insan kalabalığı, artık aynı amaç üzerine kolektif eylemde bulunup mülke doğru ilerler. Mülk ise asabiyenin hem ulaşmak istediği amaç hem de onun bitmesine, lükse ve safahata düşülmesine sebep olan bir unsurdur (Haldun, 2004: 576).

Bu çalışmanın İslamiyet öncesi Türkler ile alakalı ilk önermesi, toplumsal durumun herhangi bir sebep asabiyesi etrafında birleşmeye müsait olmadığı yönündedir. Kabile asabiyesini daha büyük bir insan grubuna "daimi" biçimde intikal ettirecek harici ve dahili unsurlardan uzak bir yaşantı sürülmektedir. Çin tehditleri, Moğol istilası gibi bazı geçici durumlar istisna oluşturmakla beraber İslamiyet öncesi Türkler, boylar arası çekişmeler ve üstünlük mücadeleleri arasında hayatlarını geçiriyor ve nesep asabiyesini sebep asabiyesine taşımaktan uzak bir görünüm sergiliyorlardı (Cahun, 2006: 80). Mülke yönelmiş bir mefkûrenin olmayışı ise savaşçılık özellikleri göçer hayat tarzı sayesinde yıllar içinde tebarüz etmiş olan Türklerin, İslamiyet öncesinde de Çinliler ve Ruslar tarafından paralı asker olarak kullanılmasına neden olmuştur. Çin Devleti belli Türk boyları ile sınır muhafazası için anlaşmıştır ve bunun sonucu olarak da çoğu zaman Çin sınırında paralı asker olarak kullanılmayan boyların Çin ülkesine yaptıkları talan seferlerinde çatışmalar Türk boyları arasında çıkmaktadır (Cahun, 2006: 85). Sadece bu durum bile İslamiyet öncesinde herhangi bir birlik düşüncesinin olmadığı yahut böyle bir birliğin nesnel şartlarının oluşmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Soğdlar ve Bugut Yazıtları üzerine yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmaların sonucunda araştırmacılar, 570-590 yılları arasında Altay toplumları arasında Budizm'in hızlı yayılışının bu dinin, bozkır birliği fikrini pratiğe dökmeye kuvvetli bir etmen olarak değerlendirilmesi sebebine bağlanmaktadır (Kljastornyj vd., 1972: 82). Budizm'in böyle bir işlev görme kapasitesini tartışma dışı tutarsak bu tespitten yöneticilerin yahut "kut almış" ailelerin bozkır birliği gibi fikirleri olduğu ve bu idealin gerçekleştirilmesi yönünde inanç öğesini önemli bir unsur olarak gördükleri çıkarımı elde edilmektedir.

2. TÜRKLERİN SUFİLEŞMESİ

İslamiyet öncesi dönemde Türkleri sebep asabiyetine en çok yaklaştıran hadiselerden birisinin de İslam ordularının akınları olması paradoksal bir durumdur. İslam orduları ile Türklerin karşılaşması ve belli bir süre sonra Müslümanların Türkler ile aralarına "seçici geçirgen" bir duvar örmesi hem Türklerin İslamlaşması açısından hem de çalışmanın amacı açısından son derece önemlidir. 642 yılında Nihavend savaşı ile İran, İslam devleti tarafından fethedilince İslam ordularının önüne geniş Türkistan toprakları açılmış oldu. Türklerin İslamlaşma serüveni de bu tarihlerde başlayan ve Batı'da Türk isminin Müslüman ile eş anlamlı kullanılmasına kadar varmış hadiseler silsilesidir (Şeker, 2011a: 42-47). İran'ın fethinden sonra Türkler ile Müslümanlar arasındaki ilk temaslar sert savaşlar şeklinde gerçekleşmiştir. O kadar ki dünyaca ünlü araştırmacılarından Alexander Gibb, Orta Asya'da Arap Fetihleri adlı eserine hususi olarak "Türklerin Mukavemeti" isimli bir bölüme yer verme gereği duymuştur (Gibb, 1923: 59). Batı Türkistan'a yönelik Arap akınlarına ilk etapta gösterilen sert direniş ünlü tarihçilerimizden Köprülü için de önemli ve bahsetmeye değerdir fakat Köprülü, tüm askeri başarılarına rağmen yeni dinin sürekli şekilde bir yolunu bularak doğuya doğru ilerlediğinden de ayrıca bahseder (Köprülü, 2006: 92). Tüm bunların yanında

Araplar, Türklerin karşısına onlar için bilinmez olan muharrik bir unsur ile çıkıyorlardı: evrensel bir din ve bu dine bağlı kümülatif birlik yani sebep asabiyesi (Cahun, 2006: 86). Ünlü tarihçilerden İsmail Hakkı Danişment ise Arap-Türk çatışmalarının Arap üstünlüğüyle geçtiği tezine şiddetle karşıdır ve çatışmaların genel olarak Türklerin üstünlüğüyle geçtiğini, fakat Türklerin karşılaştıkları yeni inanç sistemine adapte olduklarını dünyanın tanınmış tarihçilerinden de alıntılarla iddia etmektedir (Danişmend, 1998: 51-59). Orta Asya'daki Arap fetihleri üzerine müstakil bir eseri olan Gibbs, dahi 724 yılında Horasan valisinin Sihun nehri ilerisinde Türkler üzerine sefer düzenlemesi sonucu çok büyük bir bozguna uğradığını ve bu yenilgiden sonra 15 yıl boyunca İslam ordularının nehrin ötesine geçemediğini kabul etmektedir (Gibbs, 1923: 55). Gelinmek istenen nokta şu ki belli bir dönemde -özellikle Samani Devleti'nin kuruluşuyla bu hal iyice belirginleşmiştir- Müslümanlar İran ülkesinin muhkem ve coğrafi olarak doğal duvarları ardında kalmayı ve Türkistan coğrafyası ile aralarına seçici geçirgen bir duvar çekmeyi uygun görmüşlerdir (Roux, 1989: 140). Bu coğrafi duvarı İslam devleti; İran diyarından Turan diyarına kendi istediği kişilerin geçebileceği bir sınır kapısı gibi kullanmıştır. Bu noktadan sonra asrın ileri medeniyetleri ve gelişmiş ve daha teşkilatlı devletleri ile ilgilenen araştırmacılar için, paralı veya köle asker olan Türklerin İslam Devletindeki konumları ve yol açtığı siyasi gelişmeler sıkça incelenmiştir. Lakin duvarın öte tarafına İslam'ı yaymak arzusu Müslümanlar için inkitaya uğramış değildi. Sadece biçim değiştirmiş olup; daha yoğun olarak tüccarlar ve sufiler eliyle yürütölmeye başlanmıştı (Şeker 2011b: 92). Bu durum da Türklerin sufileşmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Öncelikli olarak İslam'ı kabul eden boylar, beyler ve hatta devletler olmasına rağmen Şamanizm çatısı altında bölgenin her türlü bilinmezci inançlarını benimsemiş bölge insanının içten şekilde Müslüman hale gelmesinde en büyük katalizörün sufiler olduğu kabul edilmektedir. Araştırmacıları bu kabul edişe, eski Türk toplumunda -Orta Çağ Avrupa'sının aksine- yöneticinin dinine tebaanın da tabi olması zorunluluğunun olmaması götürmektedir. Bu durum aynı zamanda Türkler arasında kitabi İslam'dan ziyade şifahi ve tasavvufi İslam'ın yayılmasının da sebebidir. Çünkü bey bir kez İslam'ı kabul ettiğinde beye bağlı boyun üyeleri de bu dini kabul etseydi, insanların daha ilmi ve teşkilatlı biçimde İslam'ı öğrenmelerinin de önü açılmış olurdu. Bölgedeki siyasal gelişmeler insanların gelen yeni dine geçmelerine ortam hazırlamış fakat bölgenin toplumsal gerekleri de bu geçişin biçimini etkilemişti. Tabanı Müslüman yapma görevi sufilere ve bireysel çabalara kalınca, Türklerin sebep asabiyesine daimi bir biçimde sahip olmasını sağlayacak yeni inançları ve bu inancın ortaya çıkaracağı politik ve toplumsal kurumlar ile söz konusu asabiye'nin nasıl bir mülke yöneleceği hususu da bu durumdan etkilenmiştir.

Öncelikli olarak halkı İslamlaştırma işinin yüzyıllar sürdüğünden bahsedilmelidir. Osmanlı öncesi Türkiye araştırmacılarından Cahen (1968: 44), 13. yüzyılda Türk şair Şeyyad Hamza'nın Yusuf ile Züleyha şiirinin girişinde Bismillah kelimesini Allah lafzı da dahil olmak üzere açıklamasını bu sürecin uzunluğuna delil saymaktadır. Bunun dışında Arap seyyahların da eserlerinde uzun müddet Anadolu Türklerini Müslüman olarak nitelmemesi yine elimizdeki kanıtlardan bir diğeridir (Roux, 2002: 34). İslam ile müşerref olduktan yüzyıllarca sonra bile Türk ülkesinde seyahat edip Türk milletini gözlemleyen Arap seyyahların gözünde Türkler hala eski dinlerinden çokça kalıntıları sürdürmektedir. O kadar ki seyyahlar bu vaziyet dahilinde Türklerin Müslüman sayılmayacağını bile söylemektedir. Nihai olarak Türkler ile İslam'ın karşılaşması hususunda şöyle bir tablo ortaya konabilir: yüzyıllar içinde İslam'a evrilen göçerler, inançlarını ortak bir noktada birleştirerek boy asabiyesinden din asabiyesine geçme sürecinde iki farklı merci aracılığıyla İslam teklifine muhatap kalmışlardır. Bunlardan birisi, kurumlaşmasını tamamlamış ve kendi içerisinde halifeden tebaaya kadar inen aralıkta ast-üst ilişkisi şeklinde konumlanmış makamları bünyesinde barındıran ve Türkistan üzerine askeri seferler düzenleyen İslam devleti iken -ki bu devlet ilk olarak Emeviler sonrasında da Abbasilerdir- diğeri ise herhangi bir hiyerarşik düzen sunmayan, kendisine siyasi olarak tabiiyet beklemeyen sufilerdir. Emevi Hanedanının "İslam devleti bünyesinde bulunan ve çeşitli milletlerin meydana getirdiği Müslüman çoğunluktan ziyade, kan bağı ile birbirine bağlı sosyal bir sınıfın meydana getirdiği Araplar'ın hakimiyetine" (Yıldız, 2000: 74) dayandığı görüşünün yanında Türklerin İslam'a geçişte iradi bir biçimde sufilere yöneldiği "herhangi bir dinin müminlerine sunduğu geniş yelpazede olduğu gibi, Türklerin İslam tecrübesi de farklılık göstermiştir. Modern çağa gelene kadar Türk Müslümanların birçoğunun, hatta belki çoğunluğunun tercihi tarikatlar ve tasavvuf oldu" (Findley, 2008: 274) görüşüyle dile getirilmektedir. Tabanın İslamlaşmasının bu biçimde oluşu aynı zamanda eski geleneklerden daha yavaş bir kopuşu da beraberinde getirmiştir. Zira Arap seyyahlar Türkistan halkları arasında Müslüman olanların eski ananelerini bırakmadıklarını not etmektedirler (Şeşen, 1998: 156).

Tarihi verilerin yanında sosyal antropolojik çalışmalar da bize dinlerin bazı yorumlarının belli yaşam biçimlerini sürdüren toplumlara daha uygun gelebileceğini söylemektedir. Bu açıdan Katı bir normokrasi ve ulema sınıfının, sosyal ve siyasi hayattaki rollerin sınırlarını belirlediği bir dini yaşam yerine, sufilerin işari yorumlarla görece daha serbest inşa ettiği biçimin, kabile yaşamı sürdüren veya çok gelişmiş siyasi yapıları ortaya çıkarmamış topluluklar için daha ideal bir dünya tasavvuru sunduğu söylenebilir (Gellner, 1984: 114-130). Mistik öğelerin, bilinmezliğin

zihinlerde hüküm sürdüğü ve vecd ile kendinden geçip, insanlara yol gösteren Şamanların önderlik ettiği toplum ile zühd ve Allah aşkıyla kendi benliğini unutmış sufilerin karşılaşması yapbozun iki parçasının bir araya gelmesi misali gibidir. “Tasavvuf örgütlenmesinde gayri resmîlik ile tam bir kişisel bağlılık bir aradaydı; tasavvufun toplumsal ruhu hem otoriter, hem de kardeşçeydi. Tarikatın iç örgütlenmesiyle aşiret modeli arasında ortak bir nokta vardı.” (Black, 2010: 192). Bu uyumluluğun bir neticesi olarak İslam dininin ruhsal savaşçıları olarak nitelenen sufiler yavaş yavaş Şamanların yerini almaya başladılar.

3. TARİKATLAR VE TÜRKLER

Mutasavvıfların Türkistan’a yaptıkları manevi seferlerin siyasal ve toplumsal sonuçları irdelenirken tasavvuf ile tarikat kavramlarının ayrılığı çalışma için önemli bir veri kaynağıdır. Her ne kadar artık tasavvuf dendiğinde aklımıza tarikatlar ve tarikatlar dendiğinde de aklımıza tasavvuf gelse de, bu hal giderek bir galat-ı meşhur halini alıp tarikatlar üzerine yapılan çalışmalarda dahi yer alsada, aslında kronolojik olarak tasavvuf tarikatı önceleyen İslami bir ilim alanı, tarikatsa tasavvufun uygulandığı bir mecradır demek daha doğru olur. Tarikat ile tasavvufu özdeş görmek, bu yapıyı anlama yolunda atacağımız ilk adımı yanlış bir yöne doğru atmak olur ve başlangıçta yapılacak küçük bir zaviye hatası uzun mesafede hedefi büyük farkla ıskalamaya sebep olur (Aybudak, 2014: 7). Bu konuda tasavvuf tarihi çalışmalarıyla bilinen Mustafa Kara (2010: 18) da “Tasavvuf ile tarikatı aynıleştirmek mümkün değil. Tasavvuf bir sistemdir, bir ilim dalıdır, bir düşünme tarzıdır. Tarikat ise bir mekteptir, ekoldür” demektedir. Günümüzde bu iki terimin ayrılmazlığına bakarak tarih içinde de ikisini özdeşleştirmek, aralarında takribî 500 ila 600 yıl olan ve farklı mahiyetlerde olan bu iki mefhumun arasındaki etkileşimi de göremememize neden olur.

İslami bir ilim olarak tasavvufu ve kökenini ele almadan önce İslami ilimlerin ortaya çıkış serüvenine bir göz atmak gerekir. Peygamberin ölümünden sonra sahabeler ve sahabenin ardından gelen nesildeki ilme meyleden insanlar, İslami ilimlerin bütün dallarını aynı derecede bilmenin imkansızlığından dolayı belli konularda uzmanlaşmaya başladı. Bugün ilahiyat kürsülerinden kendisine münferiden yer edinmiş olan fıkıh, siyer, hadis, tefsir vs. gibi İslami ilimler de yıllar içindeki bu uzmanlaşma neticesinde kurumsallaşmıştır. Bir kesim de, belki karakterleri gereği, belki de dönemin şartlarının onları böyle bir alana sürüklemesinden ötürü batîni diye adlandırabileceğimiz alana yöneldiler. Bu grubun alakasını fıkıh, tefsirden ziyade insanın iç alemi, ruhun mahiyeti gibi konular celbetti. İşte bu uzmanlaşma alanı da ortaya tasavvufu çıkarmıştır (Yılmaz, 2012: 108).

Tasavvufun İslami ilimler arasında hem ayrı hem de tartışmalı bir yeri vardır. İlk olarak ilim tasnifinde her düşünür tarafından ilim olarak nitelenmiş bir dal değildir (Gökbulut, 2007: 248). Bunun yanında dünyevileşmeye ve mülk düşkünlüğüne bir reaksiyon sebebiyle ortaya çıktığı da rahatlıkla söylenebilir. Tasavvuf tarihi araştırmacıları meselenin daha iyi kavranabilmesi için tasavvufun tarihini zühd-tasavvuf ve tarikat olmak üzere üç döneme ayırmaktadırlar. Bu üç dönemden ilki ortaya çıkma evresi olan zühd dönemidir. Bu dönemde kişinin zühd hayatı yaşayabilmesi için neye ihtiyaç duyduğu, nasıl davranması gerektiği sorusu cevaplandırılırken aynı zamanda bugün tasavvufun vazgeçilmezi olan daha iyiye doğru manevi bir yolculuk (seyr-i sülûk), bu yolculukta daha ileride olduğuna inanılan şahsiyetlerin terbiye ve rehberliği gibi öğelerin prototiplerine zühd döneminde rastlamaktayız (Kara, 2010: 85). Zühd Döneminin ardından bir İslam Müessesesi olarak tasavvufun oluştuğu ve kendini kurduğu tasavvuf dönemi gelmektedir. Bu dönemin en belirgin özelliği kendine has bir literatürün ve İslam kaynaklarının batîni yorumlarının yapılmış olmasıdır. Artık tasavvuf adının kullanıldığı bu kısım, literatürde çoğunlukla tarikat yapısının ortaya çıkması ile sonlandırılır.

Tasavvuf tarihine dair kısa girizgah, tarikat kurumunun ortaya çıkışı ile Türklerin sufileşmesi arasındaki ilişkiyi daha belirgin kılmak adına işlevseldir. İslam’ın göbeğinde doğup gelişen tasavvuf, Türkistan bozkırlarına geldiğinde tarikat kurumu ile büyük kitlelere hitap etmeye başlamıştır. İslami ilimler, ekollerini çok erken vakitlerde kurarken tasavvuf ilminin 13. yüzyıla kadar tarikat kurumunu ortaya çıkarmamasında başlıca etkenin ilmin mahiyetiyle alakalı olduğu söylenebilir. His ve insanın iç dünyası üzerinden yürüyen tasavvuf, insanın hangi ibadetlerle manevi alanda gelişeceğine yoğunlaştığından, standardize edilmesi ve belli kurallar dahilinde tarikat çatısı altında toplanmasının oldukça uzun sürmesi anlaşılabilir. Tarikatın ortaya çıkışında dikkat çekilmek istenen nokta şudur ki tarikat, ortaya çıktığı coğrafyadan da özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Daha çok Kuzey Afrika’da varlığını sürdüren Şazelilik ile Türkistan’da ortaya çıkmış Yeseviliğin aynı olamayacağı malumdur.

Samani duvarının öte tarafına giden tüccarlar ve sufiler bir zaman sonra Yesevilik, Nakşibendilik gibi tarikatların kurulmasına öncülük etmişlerdir. Hatta o kadar ki İslam’dan önce Zerdüştlüğün manevi şehirlerinden birisi olan Buhara, Nakşibendi yayılmasından sonra özellikle Türk İslam tahayyülünde önemli bir yer edinmiştir. Bugün bile edebiyatımızda ve folklorik dilde yer edinmiş olan “Horasan Erenleri” gibi ifadeler zamanında bu şehirlerin tarikatların kalesi sayılmalarından ötürüdür.

Türk boylar arasında İslam dinine karşı mukavemet, yöneticiler katında bir kez kırıldığında İslam'ın halka yayılımının önü açılmış oldu. Halkın İslam'dan önceki dini deneyimlerinin ve zihinlerinin hayat, yaratılış, ölüm, ölümden sonrası, dini önder gibi meseleleri kavrayış biçimlerinden ötürü tasavvuf İslam'ın yayılışında en ideal araç olarak kendisini göstermiştir. Bu noktada dönemin sufilerinin, halkı İslam'a çekebilmek için İslam öncesi adetlerin ne kadarına ve ne oranda göz yumdukları hala bilinmezliğini korumaktadır (Şeker, 2011b: 148). Günümüzde Anadolu'daki İslam dışı inanç ve ritüellerin kökenleri konusunda da yapılan araştırmalar malumdur. Selçuklu Devletinde dahi tabanda İslam'ı, özellikle de Sünni İslam'ı, yaymanın en uygun aracı olarak tarikatlar görüldüğü bilinmektedir (Black, 2010: 91). Böylece Türkler İslam ile İslam'ın Sünni -ve hatta genel olarak hanefi- ve tasavvufi yorumu üzerinden inançlarını standartlaştırma yoluna girerler.

İbn Haldun'a göre bir topluluğun nesep asabiyesini daha büyük bir topluluğa aktararak onu sebep asabiyesine çevirmede en etkili yolun din yani inanç alanı olduğu belirtilmişti. Şu halde Türkistan coğrafyasında yaşayan kavimlerin de sebep asabiyesi altında birlik olabilmelerinin ön şartlarından birisinin gerçekleştiği görülmektedir. Gerçekten de düşünüldüğünde her kabilenin farklı bir Şaman önderliğinde farklı ritüellerle sürdürdüğü manevi hayattansa İslam'ın evrenselliği ve mensuplarına İslam diyarı içinde sağladığı güvenliğin asabiye kavramının gelişmesi için son derece önemli olduğu anlaşılır. Üstelik İslam'ın evrenselliğine ve Müslümanların kendi aralarındaki esenliğe zarar vermeden sufiler aracılığıyla ortaya çıkan tarikat çeşitliliği de yeni dinin yayılmasında ve benimsenmesinde oldukça etkili bir faktördür. Türklerin daha çok kendilerine politik tabiiyet beklemeyen sufiler eliyle İslamlaşmalarına sebep olarak aynı zamanda Ömer b. Abdülaziz hariç olmak üzere Emevi saltanatı boyunca Arap olmayan Müslümanlardan da cizye alınması ve onların ikinci sınıf Müslümanlar olarak görülmesi de gösterilmektedir (Yıldız, 2000: 74).

Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak Müslüman olan Türklerin önüne Sünniliğin iktidara ve mülke yönelik görüşleri doğrultusunda bir yol açılmaktaydı. Hatta Türk tarihi araştırmacılarından Findley, Türklerin hususi olarak Sünniliği seçmesindeki nedenlerden birinin bu mezhebin siyasi yöneticiye büyük bir manevra alanı sağlaması olduğunu iddia etmektedir (Findley, 2008: 270). İslam mevzu bahis olduğunda unutulmaması gereken; İslam'ın, kendi kaynaklarından hareketle, siyasi ve sosyal bir yapıyı örgütlemek iddiasında olan bir din olduğudur. İslam'ı siyasi bir düzene yön verici olarak anlamak bugün teoride tartışılıyor olsa da tarihte "hilafet kuramının, İslam tarihi boyunca, din ve devletin, dolayısıyla dinsel ve siyasi otoritelerin birliğini sembolize eden bir kuruma dönüşmüş" olması yadsınamayacak bir gerçektir (Kurtoğlu, 1999: 81). Böylece bölgenin göçer halkı, din birliğini sağlayarak daimi sebep asabiyesini gerçekleştirecek en büyük unsuru da edinmiş oldular. Bundan sonradır ki Müslüman Türk devletleri tarihte yerlerini almışlardır. *Bölge halklarının politik örgütlenme hamlesinin dinsel ayağını Sünni tarikatlar oluşturmuştur.* Türkler söz konusu olduğunda bu durum İbn Haldun'un kuramında asabiyenin mülke kavuşunca edinilen sefahat ile sönmelenmesi ve asabiyesi kuvvetli başka bir grup tarafından mülkün ele geçirilmesi üzerinden de değerlendirilmeye muhtaçtır. Bedevi hayatta mecburen ortaya çıkan asabiye, daha büyük birimlere intikal etmesiyle hükümdarlık - mülke yönelir. Asabiyenin temel hedefi hükümdarlıktır. Ve bu arzu, tarihsel ve toplumsal dönüşümün de temel kaynağıdır. Lakin kendi asabiyesini diğer gruplara kabul ettirerek büyük ve güçlü bir kitleye sahip olan grup, bu hedefe vardığında lüks, sefahat ve yozlaşma nedeniyle asabiyesini kaybedecek ve asabiye sahip başka bir grup tarafından ele geçirilecektir (Haldun, 2004: 532).

Tarikatlar eliyle Müslüman olan ve Sünni iktidar algısı ışığında büyük siyasi yapılanmalarını kuran Türkler bu konuda büyük bir avantaja sahipti. Türkistan'dan batıya doğru çok büyük bir göç dalgası durmaksızın devam ediyor, savaşkan özelliğini kaybetmemiş devasa insan kitleleri sürekli olarak İslamlaşmış beldelere yöneliyordu. Bu göçün ne denli büyük ve dünya tarihine etkileri açısından ne derece önemli olduğu Osman Turan'ın (2010: 34) *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti* adlı eserinde işlenmektedir. Aynı eserde Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in, kendi yurduna gelen ve aç kalan boyların Müslüman illerde yaptıkları talanlar neticesinde Halifenin ikazına muhatap kaldığını görmek de mümkün (Turan, 2010: 37). Aynı zamanda bu ikaz, Müslüman Türk devleti olan Selçuklunun, mülke kavuştuktan sonra rehavete kapılıp asabiyesinin kolayca dağılmasını ve mülkün yitip gitmesini önleyebilecek dirilikte bir beşeri kaynağa da sahip olduğunun göstergesidir.

SONUÇ

Orta Asya ve Türkistan bölgesinde yüzyıllardır varlıklarını sürdürmekte olan ve Çin kaynaklarında Tui-ku şeklinde isimlendirilen boylar, coğrafyanın ve konjonktürün kendilerini zorlamasıyla son derece gelişmiş savaşçı özelliklere sahiptiler. Manevi hayatları ise standartlıktan çok çok uzak olup inançları da çeşitli dinlerin Şamanizmin temel prensipleri doğrultusunda harmanlanmasından oluşan eklektik bir görünüm arz etmekteydi. Temel ilerleme ögesi vecd ve esrime olan bu inanışların farklılığı bölge boylarının ve bu inancın müminlerinin kan bağından

daha yüksek bir seviyede ortak bir asabiye etrafında birleşmesine imkan tanımamaktaydı. İslam devletinin İran'ı fethinden sonra bölge halkı yeni bir inanç teklifiyle muhatap kaldı. Her ne kadar bu muhatap kalış uzunca bir süre Türkler ve Arap orduları arasında geçen çetin savaşların gölgesinde kalsa da İslamiyet Türkler arasında yayılmaya artan bir ivmeyle devam etti. İvmenin artmasındaki önemli unsuru Arap ordularının harp başarıları değil tüccar ve sufilerin münferit çabaları oluşturmaktaydı. Zira tebaanın hükümdarın dinine tabii olma kuralının geçerli olmadığı İslam öncesi Türk topluluklarında bu durumun, hem İslam'ın harp başarılarıyla kitlelere yayılmasının hem de kitabî İslam'ın doktriner bir şekilde yayılmasının önünde engel oluşturduğu söylenebilir. İslam'ın Sünni ama şifahi ve tasavvufi yorumları eşliğinde Müslüman olan kitleler, İbn Haldun'un terimiyle asabiyelerini çok daha büyük bir topluluğa intikal ettirmenin ön şartlarını hazırlamış oldular. İslam ile beraber, hayatta kalmak için sürdürdükleri ve sadece kendi boyları arasında devam eden nesep asabiyesinin yerini daimi bir sebep asabiyesinin alması yönünde harici engeller kaldırılmış oldu.

Türklerin İslam'a geçmekle asabiyelerini sebep asabiyesine çevirip mülke yönelmeleri, İslam'dan önce hiçbir zaman sebep asabiyesini elde etmedikleri, mülk sahibi olmadıkları şeklinde anlaşılmalıdır. Yahut İslam öncesi Türklerin kendi aralarındaki selameti -teorik düzeyde de olsa- sağlayan bir inanca mensup olmamaları nedeniyle ortaya çıkmış sorunların tümü İslam ile beraber kesin biçimde son bulmuş da değildir. Fakat İslam, Türkler arasında sebep asabiyesinin *daimi* biçimde var olmasının ön şartlarını hazırlamıştır. Emevilerin Arap olmayan Müslümanlara yönelik tutumu ve Türklerin kitabî değil de şifahi bir İslam ile Müslüman oluşları ise teveccüh ettikleri mülkün hali hazırda var olan İslam devletine bütünleşme biçiminde değil, kendi devlet çatıları altında olmasını da sağlamıştır. Sünni iktidar algısının yöneticiye ve siyasi alana sağladığı geniş manevra alanı da bu mülk inşa edilirken Türklerin geçmiş tecrübelerinden de bolca yararlanmasına imkân tanımıştır. Aynı zamanda kurulan devletlerin bulunduğu coğrafi konum, mülke kavuşan asabiyenin sönümlenmesi tehlikesini bertaraf edecek bir unsur da barındırmaktadır ki bu unsur Türkistan bölgesinden gelen göçlerdir. Bu göçler sayesinde devletler sürekli olarak savaşçı bir topluluğa sahip olabilmişler ve İbn Haldun'un teorisindeki bedeviyeden medeniyeye geçişin toplumsal ve politik sonuçlarıyla yüzleşmeleri gecikmiştir. İbn Haldun teorisinde bedevi topluluk mülke kavuştuktan bir süre sonra lüks ve sefa içinde hadari topluluğa dönüşür. Savaşlarda üstünlüğü sağlayan asabiye ruhu ortadan kaybolur ve bir süre sonra da yöneticilerin bozulmasıyla ellerindeki mülkü kaybederler. İbn Haldun, bir topluluğun/devletin bu daire çerçevesindeki ömrünü yaklaşık 120-150 yıl olarak tahmin etmektedir. Fakat erken dönem Türk-İslam devletlerine bakıldığında bedeviyeden medeniyeye dönüşüm bu kadar kısa süre içinde yaşanmamaktadır. Bunun sebebi ise Orta Asya'dan devamlı surette bedevi Türk boylarının batıya doğru göç etmesi ve devletlerin savaşçı kaynağını böylelikle elde edebilmesidir. Bu sebeptir ki Türk – İslam devletleri İbn Haldun'un teorisindeki bedeviyeden medeniyeye geçişin toplumsal ve politik sonuçlarıyla çok daha geç yüzleşmektedir.

Nihai olarak Türklerin İslam öncesi dini inançları ve sufiler ile onların Türkistan bölgesinde ortaya çıkardıkları tasavvuf mektepleri olan tarikatlar eliyle Müslümanlaşması, İbn Haldun'un asabiye kavramı ışığında değerlendirilebilecek gelişmelerdir.

KAYNAKLAR

- Aybudak, Utku. (2014). *Naşibendiliğin Politik Evrimi ve İskenderpaşa Cemaati*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Black, Antony. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*, (Çev. Hamit Çalışka), Dost Kitabevi, Ankara.
- Cahen, Claud (2008). *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, (Çev. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Cahen, Claud (1968). *Pre-Ottoman Turkey*, Taplinger Publishing, New York.
- Cahun, Leonard (2006). *Asya Tarihine Giriş*, (Çev. Sabit İ. Kaya), Seç Yayınları, İstanbul.
- Danişmend, İ. Hakkı (1998). *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Milli Ülkü Yayınevi, Konya.
- Elliade, Mircea (2006). *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara.
- Findley, Carter (2008). *Dünya Tarihinde Türkler*, (Çev. Ayşen Anadol), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Gellner, Ernest (1984). *Muslim Society*, Cambridge University Press, New York.
- Gibb, H. A. Roskeen (1923). *Arab Conquests in Central Asia*, Oxford University Press, London.
- Gökbulut, Süleyman (2007). "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19, 245-264.
- Haldun, İbn (2004). *Mukaddime*, (Çev. Halil Kendir), İmaj Basımevi, Ankara.
- Hassan, Ümit (1977). *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*. Sevinç Matbaası, Ankara.
- Kljastornyj, Sergej ve Livsic Vladimir (1972). "The Sogdian Inscriptions Of Bugut Revised". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26, 69-102
- Köprülü, Fuat (2006). *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kurtoğlu, Zerrin (1999). *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Perrin, Michael (2001). *Şamanizm*, (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. Paul (1989). *Türklerin Tarihi*, (Çev. Galip Üstün), Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Şeker, Fatih (2011a). *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, Dergah Yayınları. İstanbul.
- Şeker, M. Fatih (2011b). *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Şeşen, Ramazan (1998). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Turan, Osman (2010). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Yıldız, H. Dursun (2000). *İslamiyet ve Türkler*. Yeni Zaman Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, Kamil (2012). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul.